

مؤلفه‌های اهمیت مرزبانی در گفتمان دعایی صحیفه سجّادیه (بر مبنای نظریه زیباشناسی دریافت Reception - Aesthetic)

احمد غنی‌پور ملک‌شاه^{۱*}، اصغر خوشه چرخ^۲، نرگس جابری نسب^۳

شناسه دیجیتال (DOI): 10.22084/DUA.2024.28661.1039

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۲۲ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۲۷

چکیده

کشور ما با ۸۷۵۵ کیلومتر مرز دریایی، رودخانه‌ای و زمینی با هفت کشور همسایه، دارای یک موقعیت برجسته در موضوع مرزبانی است و به تبع آن، اندیشه دفاع و موضوع «مرزبانی» از جمله موضوع‌های است که در متون دینی و ملی ما مورد توجه بوده است. اگرچه واژه «مرز» و «مرزبان» در معنای متداول خود با گرایش غالب جغرافیایی به کار می‌رود، ولی در متون اعتقادی، معنایی فراتر از مرز سرزمینی دارد و امروزه با وجود فضای مجازی و رشد روزافزون اینترنت و به وجود آمدن مباحثی هم‌چون «دهکده جهانی»، نقش و اهمیت «مرزهای اندیشه» محسوس‌تر است. کتاب صحیفه به خاطر عدم اختصاص به دوره یا اندیشه خاص و دارا بودن قابلیت بهره‌وری نوع انسان از متن نیایشی صحیفه، دارای یک ظرفیت فرازبانی است. وجود موضوعاتی هم‌چون مرزبانی و مؤلفه‌های اهمیت بخشی به مرزبان در گفتمان متن بنا بر دریافت زیباشناسانه از متن؛ از طرفی، بیانگر چند لایه بودن محتوای متن و کاربردی بودن آن با زیست اجتماعی انسان در ادوار مختلف و از دیگر سو، بیانگر اهمیت و جایگاه ناشناخته کتاب صحیفه در کاوش‌های علمی است. مقاله درصدد پاسخ به این پرسش است که مؤلفه‌های اهمیت بخشی مرزبانی در گفتمان دعایی امام سجّاد علیه‌السلام کدام‌اند؟ یافته‌ها حاکی از آن است که در زمان فعلی و با توجه پیدایش مفهومی جدیدی از دفاع فراسرزمینی می‌توان با یک خوانش زیبایی‌شناسانه از متن صحیفه، ویژگی‌های چون نوع دوستی فرامکانی، دشمن‌شناسی و فرمان‌پذیری را از مؤلفه‌های برجسته در اهمیت بخشی به مرزبانی بر شمرد. گردآوری داده‌ها به صورت کتابخانه‌ای با ابزار فیش‌برداری و داده‌پردازی در متن به روش توصیفی است.

واژه‌های کلیدی: مرزبان، دشمن‌شناسی، قدرت، نظریه زیبایی‌شناسی دریافت، صحیفه سجّادیه.

۱-استادزبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی دانشگاه مازندران، (نویسنده مسئول) a.ghanipour@umz.ac.ir

۲-دانشجوی دکتری ادبیات عرفانی، دانشکده ادبیات و زبانهای خارجی، دانشگاه مازندران hasan.neka@yahoo.com

۳-استادیار زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و زبانهای خارجی، دانشگاه آزاد اسلامی تهران جنوب. nargesja@azad.ac.ir

۱. مقدمه

در جهان‌نگری آموزه‌های دین اسلام که مبتنی بر سعادت واقعی انسان است، برای تدوین قوانین زندگی انسان از طرفی به چندبُعدی بودن وجود انسان و از دیگر سو، به جنبه‌های مختلف موردنیاز یک جامعه ایده‌آل برای زیست همه‌جانبه انسان توجّه شده است. اَمْنِیت در ابعاد مختلف آن از عناصر ضروری برای رشد و پیشرفت فرد و جامعه بوده که در منابع دینی به آن توجّه شده است. قرآن در آیاتی چند به بحث اَمْنِیت اشاره نموده و آن را از عناصر ضروری در زیست یک اجتماع دانسته است. (یا ایُّهَا الَّذِیْنَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَ صَابِرُوا وَ رَابِطُوا وَ اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید، صبر کنید و ایستادگی ورزید و مرزها را نگهداری کنید و از خدا پروا نمایید، امید است که رستگار شوید) (آل عمران، آیه ۲۰۰).^۱

(وَ أَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَ مِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهَبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَ عَدُوَّكُمْ وَ آخِرِينَ مِنْ دُونِهِمْ لَا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ وَ مَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يُوَفِّ إِلَيْكُمْ وَ أَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ؛ و هر چه در توان دارید از نیرو و اسب‌های آماده بسیج کنید، تا با این، دشمن خدا و دشمن خودتان و دیگری را جز ایشان - که شما نمی‌شناسیدشان و خدا آنان را می‌شناسد - بترسانید و هر چیزی در راه خدا خرج کنید، پاداشش به خود شما بازگردانیده می‌شود و بر شما ستم نخواهد رفت) (انفال، آیه ۶۰).

در منابع دینی، علاوه بر قرآن، متن برخی از ادعیه دینی و مذهبی نیز مستقیم یا غیرمستقیم در بحث اَمْنِیت و اهمّیت آن مطالبی بیان داشته‌اند. صحیفه سجّادیه، شامل پنجاه و چهار دعا است که بنا بر قول و سندی از امام صادق علیه‌السلام این ادعیه از امام سجّاد علیه‌السلام رسیده است. در مقدمه کتاب صحیفه سجّادیه آمده است که «... ما را ابو عبدالله جعفر بن محمّد حسنی حدیث کرد، گفت: ما را عبدالله بن عمر بن خطاب زیت‌فروش حدیث کرد، گفت: مرا دایی من علی بن نعمان اعلم حدیث کرد، گفت: مرا عمیر بن متوکل ثقفی بلخی از پدرش متوکل بن هارون حدیث کرد، گفت: املا کرد بر من مولایم ابو عبدالله جعفر بن محمّد صادق علیه‌السلام فرمودند: املا کرد جدّ من علی بن الحسین علیه‌السلام بر پدرم محمّد بن علی علیه‌السلام در حضور من این دعاها را» (الهی قمشاه‌ای، ۱۳۸۷: ۱۶).

۱- معادل تقریبی واژه «مرز»، واژه «رباط» آمده است «رباط» در غالب متون دینی به معنای «مربطه» به کار رفته است و «مربطه به اماکنی در مرزها که اسبان را برای مبارزه مهیا نگه می‌داشتند. ملازم مرز و جهاد بودن و...» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل واژه).

امام سجاد علیه السلام با توجه به مقتضای تاریخی-اجتماعی دوران خویش و در آن بافت موقعیتی^۱ تصمیم به گزینش زبان دعا کرده است. دعاهایی را با محتوای عرفانی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، نظامی و... بیان فرمودند که مضامین کاربردی آن برای زندگی فردی و اجتماعی انسان مسلمان و جامعه اسلامی در آن روزگار و تمام ادوار بعدی تا به امروز و آینده مورد اتفاق پژوهشگران دینی است. «شما ادعیه حضرت سجاد علیه السلام را می بینید، دعاست؛ اما چه می کند در این دعاها! هم معنویات هست، هم قضیه حکومت هست، همه چیز هست، هم از بین بردن حکومت ظلم است، چنانچه سیره همه ائمه علیهم السلام بر این بوده» (موسوی خمینی، ۱۳۷۸: ۶/۲۱).

۱-۱. بیان مسئله

غالباً اهمیت بخشی به برخی از عناصر ابعاد اجتماعی زیست انسان در محتوای ادعیه های دینی و مذهبی در ظاهر و در نگاه اولیّه به متن قابل استنباط نیست؛ زیرا، برخی از متون دینی را می توان متون چند-لایه ای دانست که نام گذاری آن ها بر اساس وجه غالب یک عنصر در متن بوده است و بیانگر تمام ابعاد محتوایی متن نیست.

از دیگر سو، متن نیایش و مناجات به خاطر عدم اختصاص به دوره یا اندیشه خاص و دارا بودن قابلیت بهره وری نوع انسان از آن دارای یک ظرفیت فرازبانی است و مکانیزمی است که طریق یکتاپرستی برای نجات نوع بشر از گمراهی آورده است. متن صحیفه در رویکرد عارفانه به ویژه در خوانش خواننده-محور و بر مبنای نظریّه دریافت دارای چنین مکانیزم و ظرفیت فرازبانی است. گزینش موضوع به ظاهر کم ارتباط با مسائل دینی و اخلاقی-مرزبانی- و قابلیت دریافت مؤلفه های اهمیت آن در دریافت زیباشناسانه از متن، از طرفی بیانگر چند لایه بودن محتوای متن صحیفه و ارتباط کاربردی آن با زیست اجتماعی انسان و از دیگر سو، بیانگر اهمیت و جایگاه ناشناخته کتاب صحیفه در کاوش های علمی است. زیرا، گزینش برخی از موضوع ها یا حتّی گزینش برخی واژگان و گستره معنایی آن در کلام امام معصوم علیه السلام نمی تواند از روی اتفاق بوده باشد؛ بلکه همین گزینش آگاهانه نشان از «شناسنامه ایدئولوژیکی» دارد و بیانگر اهمیت مضاعف است. «واژه در مقام نشانه ایدئولوژیک با انبوهی از تار و پودهای اعتقادی و ارزش های جمعی درهم تنیده شده است و شناسنامه ی ایدئولوژیک دارد» (فتوحی، ۱۳۸۵: ۱۲). با توجه

1- Context of situation.

به اهمیت و ضرورت بیان شده، این مقاله درصدد واکاوی مؤلفه‌های اهمیت‌بخش مرزبانی در گفتمان دعایی صحیفه سجّادیه بر اساس نظریهٔ «زیبایی‌شناسی دریافت» است.

اگرچه واژهٔ «مرز» و «مرزبان» در معنای متداول خود با گرایش غالب جغرافیایی به کار می‌رود، در متون اعتقادی و در پس‌زمینه‌های تاریخی و ایدئولوژیکی ما، معنای فراتر از مرز خاکی و سرزمینی دارد؛ زیرا در تاریخ سیاسی-اجتماعی دین اسلام غالباً به حدود جغرافیای دارالاسلام در مقابل جغرافیای دارالکفر مرز گفته می‌شود و در یک نگرش غالبی، مرزبان به نگهبانان از مرز ایدئولوژیکی و اعتقادی نام‌گذاری شده است. امروزه با وجود فضای مجازی و رشد روزافزون اینترنت و به‌وجود آمدن مباحثی چون دهکده جهانی^۱، سرزمین اندیشه‌ها و... نقش مرزهای اندیشه و ایده‌پردازی در مسیر افکار جهانی مطرح شده است و به تبع همین پیشرفت تکنولوژی، مفاهیم «مرز، وطن، خانمان، امنیت و...» تغییر یافته است. «اکنون که مرزهای وطن جغرافیایی از میان برخاسته، انسان ناگزیر از وطن داشتن در جستجوی وطن حقیقی خود است که باید از راه تأمل بر ذات خود آن را بیابد و با نزدیک شدن به وطن و خانه اصلی از بی‌خانمانی^۲ برهد» (مصلح، بی‌تا: ۱۴۹). بنابراین، امروزه واژهٔ «مرز» و «مرزبانی» توسیع معنایی پیدا کرده و شمول معنایی آن گسترش یافته است. دریافت مؤلفه‌های اهمیت‌بخشی به «مرزبانی» در متن دعا شامل همین مفهوم از مرزبانی است.

۱-۲. پرسش پژوهش

اهمیت مرزبانی در گفتمان دعایی صحیفه سجّادیه بر اساس نظریهٔ «زیبایی‌شناسی دریافت» در چه

مؤلفه‌های قابل تبیین است؟

۱-۳. پیشینهٔ پژوهش

کشور ما با ۸۷۵۵ کیلومتر مرز دریایی، رودخانه‌ای و زمینی با هفت کشور همسایه، دارای یک موقعیت برجسته در موضوع مرزبانی است و به تبع آن اندیشه امنیت‌گرایی، دفاع و موضوع «مرزبانی» از جمله موضوع‌های است که^۳ در متون دینی و ملی ما مورد توجه پژوهشگران بوده است. از برجسته‌ترین آثار مرتبط با مسئله بیان شده، عبارت‌اند از:

۱- دهکده جهانی Global Village اصطلاحی است که مارشال مک‌لوهان در توصیف آینده جهان به کار برد.

2 - Heimlosigkeit

۳- جدای از آیات قرآن - آل عمران، آیه ۲۰۰؛ انفال، آیه ۶۰- و روایات فراوانی که در این موضوع وجود دارد.

- مقاله «بیان نظری فرهنگ دفاع در قرآن و سنت با الهام‌گیری از دعای ۲۷ صحیفه سجّادیه - دفاع مشروع-» از قربان‌علی بختیاری، دو فصل‌نامه علمی دعاپژوهی، سال دوم، شماره ۲، ۱۴۰۱. نویسنده با تمرکز به آموزه‌های قرآنی و روایی و با نگاه به محتوای دعای بیست و هفتم صحیفه سجّادیه، دفاع فرد یا قوم در برابر تهاجم دشمن را مشروع و کشته شدن فرد در این راه را شهادت دانسته است.
- مقاله «دکترین و سیاست‌های دفاعی-امنیتی در صحیفه سجّادیه» از بهرام اخوان کاظمی، مجله حکومت اسلامی، سال دوازدهم، شماره ۲. نویسنده، متن صحیفه را دارای محتوای چندگانه فرهنگی، سیاسی، اجتماعی، امنیتی دانسته است که می‌تواند منبع ارزشمندی برای آموزه‌ها و اندیشه‌های دفاعی در دین اسلام باشد.
- مقاله «بصیرت‌افزایی در نظام اعتقادی و سیاسی امام سجّاد علیه‌السلام با تأکید بر دعای ۲۷ صحیفه سجّادیه» از علی فارسی‌مدان، دو فصل‌نامه علمی دعاپژوهی، سال دوم، شماره ۲، ۱۴۰۱. اعطای آگاهی و بینش برای انسان در مواجهه انسان با خداوند، جهان و انسان‌های جامعه و افزودن بصیرت در فرماندهان و مرزبانان در دفاع از مرزها از محتوای اصلی دعای بیست و هفتم صحیفه سجّادیه است.
- مقاله «مبانی فقهی مرزبانی در مسئولیت پلیس مرزبانی ناجا» از حبیب قیصری و محمد قیصری، مجله بصیرت و تربیت اسلامی، شماره ۱۴، ۱۳۸۸. مقاله مرزبان را با توجه آموزه‌های قرآنی و روایی و با رویکرد فقهی در حال انجام یک وظیفه شرعی -علاوه بر وظیفه عرفی و قانونی- می‌داند.
- مقاله «خوانش ترجمه‌های دعای عرفه در پرتو نظریه زیبایی‌شناسی دریافت آیزر» از سیدمهدی مسبوق، علی‌رضا طیبی و مرضیه رحیمی‌آذین، نشریه مطالعات ترجمه علوم قرآن و حدیث، شماره ۹، ۱۳۹۷. نویسنده در مقاله ترجمه‌های مختلفی از دعای عرفه را بر مبنای نظریه زیبایی‌شناسانه مورد تحلیل زیباشناختی قرار داده است.
- ضمن تحسین اهتمام درخور ستایش پژوهندگان محترم، باید گفت که طبق کاوش‌های نگارندگان، موضوع مرزبانی و مؤلفه‌های اهمیت آن در گفتمان دعایی صحیفه سجّادیه بر مبنای نظریه زیباشناسی «دریافت» مورد بحث و بررسی قرار نگرفته است. ضرورت نگاه نگارندگان، برخاسته از همین خلأ پژوهشی بوده و هدف آن، ارائه و تحلیل نگاه نو و اهمیت برانگیزنده امام معصوم علیه‌السلام از مرزبانان و مدافعین مرزها است.

۴-۱. روش پژوهش

گردآوری داده‌ها به صورت کتابخانه‌ای با ابزار فیش‌برداری و داده‌پردازی در متن به روش توصیفی است.

۲. مبانی نظری پژوهش

تبیین مفهوم واژگان اصلی تحقیق و ارائه دادن تعریف‌های دقیق نظری و عملیاتی از مفاهیم به‌کارگرفته شده در تحقیق، نخستین لازمه پژوهش‌های علمی است، از این رو، پیش از پرداختن به مباحث تحلیلی، ذکر تعریف و تفهیم برخی از واژگان برجسته و کاربردی، لازم و ضروری است.

۱-۲. مرز و مرزبان

مرز در لغت به معنی «حد و خط فاصل بین دو کشور، سرحد، دربند، ثغر» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل واژه). برخی از این واژگانی که در متون کلاسیک به معنای «مرز» بوده، امروز و در گذشت ادوار نقل معنایی صورت گرفته است. برای نمونه، واژه «سرحد» امروزه بیشتر به معنای مرز منطقه‌ای به‌کار رفته یا دارای یک تعیین حدسی است نه تعیین دقیق. اگرچه، برخی قائل به همین معنا برای واژه «سرحد» در زمان قدیم نیز هستند. «سرحد در زمان‌های قدیم به منطقه تماس میان دو نهاد دارای موجودیت که از نظر سیاسی و اجتماعی یک‌پارچه بودند، اطلاق می‌شد» (مجتهدزاده، ۱۳۷۳: ۶۷). از بین واژگان مذکور واژه «ثغر» در ادبیات دینی به مرزهای اسلام و کفر یا مرزهای مبتنی بر عقاید دینی گویند» (حلی، ۱۴۰۸: ج ۱ و طوسی، ۱۳۸۷، ج ۲). «ثغر» در لسان‌العرب حد فاصل بین بلاد کفر و اسلام و جایگاه ترس از نفوذ دشمن در بلاد اسلام معرفی شده است (ابن‌منظور، ۱۴۰۵: ذیل واژه).

علاوه بر قبض و بسط‌های معنایی برای این واژگان، گاهی دایره مفهومی آن‌ها با توجه به علوم مختلف نیز متفاوت است. واژه «مرز» در علوم جغرافیایی اختصاص به مرزهای سرزمینی دارد و در علوم روان‌شناختی برای تعیین محدوده اذهان به‌کار می‌رود. واژه مرز در ادبیات سیاسی-اجتماعی دنیای معاصر از مفاهیم وابسته به مفهوم دولت و سیاست است و رویکرد اهمیتی به واژه مرز و مرزبان از اهمیتی سرزمینی و جغرافیایی به اهمیتی بین‌المللی و دیپلماتیکی گرایش یافت. از این رو، با توجه به گستره معنایی در واژه «مرز»، اگرچه مفهوم متداول مرزبان در ادوار تاریخی غالباً به مرزبانان نظامی یک سرزمین گفته شده است؛ به‌نظر می‌رسد، کسانی که در امور مرزبانی و امر نگه‌داری از مرزهای جغرافیایی، مرز سیاسی و

دیپلماتیکی، مرز دینی و عقیدتی مشغول فعالیت‌اند، مرزبان هستند. نکته دیگر این که با توجه به این توسیع معنایی برای واژه «مرز»، واژگانی همچون «وطن» و «دشمن» نیز توسیع معنایی می‌یابد؛ اگرچه، همین نگاه موسّع رویکرد عرفانی ادبیات کلاسیک موجود بوده است، «تلقی قدما از وطن به هیچ‌وجه همانند تلقی نیست که ما بعد از انقلاب کبیر فرانسه داریم، وطن برای مسلمانان یا دهی و شهری بوده که در آن متولد شدند یا همه‌ی عالم انسانی» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۱: ۳۶).

۲-۲. دعا^۱

واژه «دعا» از ریشه «دَعَوَ» به معنای «خواندن»: (جِبُّ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ... (بقره، آیه ۱۸۶)؛ حاجت خواستن و استمداد: (الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي وَهَبَ لِي عَلَى الْكِبَرِ إِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ إِنَّ رَبِّي لَسَمِيعُ الدُّعَاءِ) (ابراهیم، آیه ۳۹) است و گاهی مطلق خواندن: (فَلَمْ يَزِدْهُمْ دُعَائِي إِلَّا فِرَارًا) (نوح، آیه ۶) - از آن منظور است» (قرش بنایی، ۱۴۱۲، ج ۲: ۳۴۴).

هم‌چنین در لغت «دعا» را «مثل النداء» دانسته‌اند؛ با این تفاوت که «ندا بانگ زدنی که بدون اضافه کردن اسم شخص به کار می‌رود و دعا بانگ زدنی است که همراه با اسم شخص به کار می‌رود» (راغب اصفهانی، ۱۳۷۶، ج ۱: ۶۷۶).

دعا از عمیق‌ترین نیازهای بشر به خداوند دانست که در تمامی ادیان به اشکال مختلف، نمود یافته است. به عبارت دیگر، زبان دعا به صورت فطری در انسان نهفته است و نیاز به آموزش ندارد. متن صحیفه، یک گام فراتر از «دعا»، یعنی نیایش است. «در اسلام صحیفه سجّادیه، نیایش است و در نیایش چیزی از خدا نمی‌خواهیم؛ بلکه، اظهار عجز می‌کنیم و از این طریق سعی می‌کنیم تجربه زیسته‌ای داشته باشیم» (نجاتی حسینی، ۱۴۰۰) و «در اصل نیایش یعنی، توسّل به قدرت و راء بشر هیچ اختلافی نیست؛ حتّی بین خداپرستان و کسانی که اعتقاد به خداوند ندارند، تمام جنگ و جدل‌های بشر در مورد نیایش، مربوط به صورت و آداب و سایر مشخصات آن بوده است» (بیانی، ۱۳۸۵: ۳۸۵). از این رو، نیایش، برآیند منتج از نیاز درونی بشر است که عمیق‌ترین محتوا از موضوعات همه‌جانبه زیست انسان با غنی‌ترین زبان عجین شده است که در متن صحیفه، عالی‌ترین صورت ممکن آن از کلام معصوم علیه‌السلام قابل مشاهده است.

۱- معادل لاتین آن Pray از واژه Preearious به معنی «به دست آمده با درخواست و تمنا» و Precari به معنای «خالصانه درخواست کردن» است.

۱-۲. گفتمان دعایی

در تعریف گفتمان آمده است که هر رشته خاصی از دانش در هر دوره تاریخی، مجموعه‌ای از قواعد و قانون‌های سلبی و ایجابی دارد که تعیین می‌کند درباره چه چیزی می‌توان بحث کرد و درباره چه چیزی نمی‌توان وارد بحث شد. همین قواعد و قانون‌های نانوشته گفتمان، آن رشته در آن دوره تاریخی هستند (نک. برنز، ۱۳۸۴: ۱۰). حتی در قرآن، طرح گفتمان دعا در سوره‌های مکی تا حدودی متفاوت با سوره‌های مدنی است. در سوره‌های مکی، پذیرش انحصاری دعا در خداوند، قطعی بودن پذیرش و امید به استجاب دعا را در صورت یگانه‌پرستی مطرح نموده است (وَ قَالَ رَبُّكُمْ اذْعُونِي اَسْتَجِبْ لَكُمْ؛ پروردگارتان فرمود: «مرا بخوانید تا شما را اجابت کنم») (غافر، آیه ۶۰) و در طرح گفتمان، سوره‌های مدنی، دعا را از مؤلفه‌های ظهور و راهی دانسته که انسان مسلمان انتخاب نموده است و وسیله همدمی و اتحاد بین یکتاپرستان مطرح می‌شود. (وَ اِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ اُجِيبْ دَعْوَةَ الدَّاعِ اِذَا دَعَانِ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلِيؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ؛ و هرگاه بندگان من از تو در باره من بپرسند، بگو من نزدیکم و دعای دعاکننده را اجابت می‌کنم، پس باید فرمان مرا گردن نهند و به من ایمان آورند، باشد که راه یابند) (بقره، آیه ۱۸۶). در نتیجه، دوره‌های تاریخی-اجتماعی متفاوت در قرآن دریافت‌های متفاوتی از گفتمان دعا داشته است. از این رو، اُفق دلالت معنایی دعا با توجه به اقتضای زمان در دنیای معاصر است که ادراک موقعیتی مخاطب، نوع گُنش‌ها، رخداد زبانی و غیرزبانی را برای مخاطب تعیین یا برجسته می‌نماید و این‌ها را می‌توان شئون گُنشی دعای دینی دانست» (نجاتی‌حسینی، ۱۳۹۲: ۳۷). برای نمونه، گُنش اجتماعی یا حتی سیاسی برخی از دعاها در یک موقعیت خاص، برجسته‌تر از گُنش مذهبی و عرفانی آن دعا بوده است و بر مبنای همین گُنش‌های دریافتی است که معنای یک واژه در این دریافت متفاوت از معنای قاموسی واژه است.

۳-۲. نظریه دریافت^۱

نظریه دریافت را نظریه‌پرداز آلمانی، هانس روبرت یاس^۲ در سال ۱۹۸۲م در کتاب به سوی زیباشناسی دریافت^۳ مطرح کرده است. بنابر نظریه دریافت، تأثیر بافت برون‌متنی و شرایط تاریخی، اجتماعی و فرهنگی بر خوانش متن غیرقابل انکار است. این که، «در جریان خوانش و دریافت متن چه

1- Reception

2- Hans Robert Jauss

3- Toward an aesthetic of reception

حذفیاتی در پدیدار خواننده رخ می‌دهد یا او بخش‌های ناخوانا و چندوجهی متن را چگونه سفیدخوانی می‌کند» (مسبوق و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۳۸).

برخی متون وابسته به افق انتظارات^۱ مؤلف و الگوی ذهنی^۲ جامعه نوشته شده‌اند و هرگاه افق انتظار خواننده متن با افق انتظار نویسنده و الگوهای ذهنی جامعه خواننده با الگوهای جمعی جامعه نویسنده، همسان گردد، متن، آسان‌تر دریافت می‌گردد. به عبارت دیگر، در برخی ادعیه‌های مذهبی، ویژگی حرکت در اثر^۳ در لایه‌های پنهانی معنا بنا بر مقتضیات اجتماعی قابل دریافت است. البته، این دریافت در زمانی به معنای عدم قطعیت معنا^۴ در متن دعا نیست، بلکه «عدم تعین بنیادی^۵ است که نقش مستتر خواننده را در فرآیند خواند اقتضا می‌کند» (برکت، ۱۳۹۳: ۵۵؛ با اندکی تغییر به نقل از آیزر، ۱۹۹۴: ۹۸). یعنی «هر زمان که شرایط اجتماعی و تاریخی تغییر کند، معنی متن هم تغییر می‌کند و در هر دوره-ای با توجه به افق انتظارات خواننده و الگوهای ذهنی جامعه فهم متن دریافت می‌گردد» (شمیسا، ۱۳۸۸: ۳۳۱). در نتیجه، جدای از معنای عینی^۶ متن دعا، گاهی در قبال ادراکات یک نسل و اتفاقات یک اجتماع یا در یک دوره معین، مخاطب می‌تواند در پس معنای ظاهر و اولیه متن، معنا ثانویه‌ای را از متن دریافت نماید و در دهه حاضر با توجه به فرصت پیش‌آمده برای مدافعان فرامرزی دفاع از حرم، چنین دریافتی در مؤلفه‌های اهمیت مرزبانی از گفتمان دعایی صحیفه سجّادیه در واقع، یک دریافت زیبایی‌شناسانه^۷ است. در فرآیند دریافت زیبایی‌شناسانه از متن در واقع، «چرایی» موجود در مواجهه خواننده با متن است «این که چرا برخی از آثار در برخی زمان‌ها با خوانش‌های ویژه‌ای مورد توجه و استقبال قرار می‌گیرند؟» (نامورمطلق، ۱۳۸۷: ۹۹).

۳. مرزبانی در آموزه‌های اسلامی و ایرانی

- 1 - Horizon of expectations
- 2- paradigm
- 3- Work in Movement.
- 4- Indeterminacy
- 5- fundamental indeterminacy
- 6- Objective meaning
- 7- Reception-aesthetic

در اعتقاد برآمده از آموزه‌های قرآنی، مرزبانان یا «مرابطین»، اهمّیت زیادی دارند و مرزبانی از برترین مشاغل در دین اسلام به حساب آمده است. وظیفه مرزبانی در قرآن کریم از یک رویکرد به نوعی همگانی تلقی شده است و از طرف دیگر، برای افرادی که پذیرایی این وظیفه‌اند و مصداق عنوان مرابطین شده‌اند، اجر و مقام والا بیان شده است.

مصادیق «مرابطین» در تفاسیر مختص مرزهای جغرافیایی نبوده است و ذیل آیه (یا ایها الذین آمنوا اصبروا و صابروا و رابطوا و اتقوا الله لعلکم تفلحون؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید، صبر کنید و ایستادگی ورزید و مرزها را نگهداری کنید و از خدا پروا نمایید، امید است که رستگار شوید) (۲۰۰/۳) آمده است که «اصبروا را صبر در برابر ناگواری‌های شخصی، صابروا را مقاومت در برابر فشار گفّار و رابطوا را حفظ مرز جغرافیایی، اعتقادی، فکری، مباحث علمی و مرز دل‌ها» (قرآنی، ۱۳۷۸: ۲۳۲/۲) دانسته‌اند.

در کُتب روایی نیز اشارات فراوانی به این مسئله شده است که برخی از آن موارد عبارت‌اند از: «یک روز مرزداری در راه خدا از دنیا و آن چه در دنیاست، بهتر است» (بخاری، ۱۳۷۱: ۳۲/۴).

«یک شب حفاظت از مرزهای کشور اسلامی، بهتر از این است که شخص در خانه خود، هزار سال روزها روزه بگیرد و شب‌ها به شب زنده‌داری بپردازد» (ابی داود، ۱۳۷۱: ۱۲/۳).

سلمان روایتی را از پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم نقل کرده است که «یک روز مرزبانی در راه خدا، از نماز و روزه ماه رمضان برتر است و کسی که در مرزبانی در راه خدا بمیرد - به شهادت برسد - روز قیامت، پاداش مجاهد نصیص خواهد شد» (حلی، ۱۴۰۸: ۱/۱۱۰).

حضرت علی علیه‌السلام: «مرزبانان را کسانی می‌داند که همیشه در راه رسیدن به حق در حال تلاش هستند» (نهج البلاغه، نامه ۵۰). هم‌چنین در منابع فقهی جهاد در دفاع از مرزها از ابواب جهاد شمرده شده است تا جایی که عمل مرزبانی برای همگان مستحب تأکیدی بوده و صرف مال نذری برای مرزبانان خالی از اشکال شمرده شده است. «و الربط مستحبٌ دائماً و أقله ثلاثة أيام و أكثره أربعون يوماً و لو أعان بفرسه أو غلامه أئيب لإعاته في البر... لو نذرها، نذر المرباطه، أو نذر صرف مال إلى أهلها وحب الوفاء بالندر» (عاملی، ۱۴۳۸ق: ۱۳/۲).

مرز و مرزبانی در اندیشه ایرانی و در ایران باستان از اهمّیت به‌سزایی برخوردار بوده است؛ تا جایی که در تاریخ ایران باستان «مرزبانان به عنوان دارندگان منصب مهم شناخته شده‌اند و با توجه به آگاهی ایرانیان و شهریاران ایرانی از مفهوم مرز به کشور خویش به عنوان قلمروی با حدود و ثغور مشخص واقف

بودند. ایران، جزء نخستین مللی بودند که برای کشور خود مرز قائل شدند و برای حراست از آن-مرز جغرافیایی و نظامی- به جدال با هم‌جواران خود پرداختند» (کاویانی پویا، ۱۳۹۴: ۶۳).

۴. تبیین مؤلفه‌های اهمیت مرزبانی در نیایش صحیفه

گاهی ویژگی زبانی، محتوایی، سبک‌شناسانه در متن دارای کارکردهای فرامتنی-همچون کارکرد روان‌شناسانه- هستند که در روان‌شناسی زبان^۱ قابل بررسی است. در متن دعایی علاوه بر واژگان و جملات که سازنده متن هستند، بافتار متن، نحوه ادای معانی، بافت موقعیتی متن، خوانش متن و گرایش-های ذهنی مخاطب در رساندن پیام متن مؤثرند «کلمات-وقتی در کنار هم قرار می‌گیرند-علاوه بر ادای معنی، صوتی به گوش می‌رسانند که این اصوات وقتی در کنار هم قرار می‌گیرند، آهنگ خاصی به وجود می‌آورند، مناسب مفاهیم و حالات گوناگون» (یوسفی، ۱۳۵۷: ۲۵۴). در این جستار، مورد غالبی برای تحلیل، دو واژه «دشمن» و «قدرت» است.

واژه از ابزارهای اصلی زبانی-بیان- در ادعیه است که مؤلف یا متکلم برای بیان حالات درونی خویش از آن استفاده می‌کند، خاستگاه اصلی بار معنایی واژه و ترکیبات به کار رفته در یک متن، ذهن و روان مؤلف متن است. واژه در مقام نشانه ظهور از ذهن، صبغه ایدئولوژیک و شناسنامه ایدئولوژیکی دارد.^۲ واژگان به کار رفته در گفتمان دعایی صحیفه، همچون «دشمن، قدرت» یک واژه دعایی صرف نیست که فقط بار معنایی و لغوی داشته؛ بلکه با توجه به افق انتظار خواننده^۳ و بافت موقعیتی^۴ و الگوی مورد نظر جامعه، می‌تواند در اغراض ثانویه و کنش منظوری^۵ دارای معنای ثانویه بوده و یک دستورالعمل دشمن‌شناسی، استقامت‌ورزی از آن قابل دریافت باشد. از این رو با توجه به معانی برآمده از واژگان متن در چنین بافت موقعیتی، مؤلفه‌های اهمیت‌بخشی به مرزبانی نیز قابل دریافت است. لازم به ذکر است، مؤلفه‌های بیان شده برای مرزبانی در خوانش زیبایی‌شناسانه از گفتمان دعایی صحیفه در عرض خوانش ایدئولوژیکی متن صحیفه است نه در مقابل خوانش ایدئولوژیکی.^۶

1- psycholinguistics

۲- برگرفته از جملات دکتر فتوحی، ۱۳۸۵: ۱۲.

3- Horizon of expectations

4- Context of situation

5- Illocutionary act

۶- بسیاری از شخصیت‌ها و جریان‌های ایدئولوژیک بر جنبه نسبی‌گرایانه در نظریات هرمنوتیکی بحث دارند.

۱-۴. دشمن شناسی

از اصول مهم دفاع از مرز اعتقادی، مرز سرزمینی، مرز اجتماعی، مرز ارتباطی و حتی مرز روان-شناختی اصل دشمن شناسی است که در کلام امام علیه السلام مورد تأکید بوده است. تا جایی که صراحتاً این دشمن شناسی را طلب می نماید. «وَ الْأُطْفُ لَهُمْ فِي الْمَكْرِ؛ چنان کن که نیرنگ دشمن را نیک بشناسند و پاسخ گویند».

واژه «عَدُوّ: دشمن» در کنار واژگانی همچون «قُلُوبُهُمْ، ذِکْر، الْمُشْرِكِينَ، إِقْطَع، إِجْعَل» در دعای بیست و هفتم صحیفه سجّادیه از واژگان با بسامد بالا است (فیاض و شاکری، ۱۴۰۱: ۸۱). تکرار این واژه در متن دعایی با توجه به موضوع مورد نظر می تواند حامل پیام و معنایی غیر از معنای اولیّه آن باشد و چه بسا آن معنای ثانویه، دیگر معنای برداشتی از آن واژه نباشد. «بار معنایی تکرار واژه در یک متن در واژه که تکرار می شود، نهفته نیست؛ بلکه بیشتر در گذار از امر یکسان به امر نایکسان و سپس بازگشت به همان امر یکسان است که بار معنایی متفاوتی دارد» (بووی، ۱۳۸۶: ۴۱۳).

در خوانش امروزی متن دعا، تکرار واژه «دشمن» در دعای مربوط به مرزبانان بر اساس نظریّه زیباشناسی «دریافت» به نوعی یادآوری اهمّیت دشمن شناسی است؛ زیرا، بر اساس این نظریه شکاف های مفهومی بسیاری در درون متن وجود دارد «که خواننده با طرح واره های ذهنی خود که ناشی از موقعیت برون متنی و بافت فرهنگی، اجتماعی و تاریخی است آن شکاف ها را پُر می کند و دست به ملموس سازی فضای خالی متن می زند» (مسبوق، ۱۳۹۷: ۱۳۸) و به یک دشمن شناسی همه جانبه -از رویکرد عرفانی گرفته تا رویکرد سیاسی- می رسد. امام در رویکرد عرفانی، برترین دشمن یک مرزبان در میدان نبرد را نفس وی و شیطان درون وی می داند و برای شناخت این دشمن درونی از خداوند طلب کمک می نماید «وَ أَنْسِهِمْ عِنْدَ لِقَائِهِمْ الْعَدُوّ ذِکْرُ دُنْيَاهُمْ الْحَدَاةَ الْعُرُورِ، وَ أَمَحْ عَنْ قُلُوبِهِمْ حَطَرَاتِ الْمَالِ الْقُتُونِ؛ و چون با دشمن روبه رو شوند، یاد این دنیا را بر نیرنگ فریبنده را از خاطر آنان ببر و اندیشه های مال فتنه انگیز را از دل هایشان بزدای».

اللَّهُمَّ وَ قَوْ بِدَلِكِ مَحَالِ أَهْلِ الْإِسْلَامِ، وَ حَصَّنْ بِهِ دِيَارَهُمْ، وَ تَمَرَّ بِهِ أَمْوَالَهُمْ، وَ فَرَّغَهُمْ عَنْ مُحَارَبَتِهِمْ لِعِبَادَتِكَ، وَ عَن مَّنَابِدَتِهِمْ لِلْحَلْوَةِ بِكَ حَتَّى لَا يُعْبَدَ فِي بَقَاعِ الْأَرْضِ غَيْرَكَ، وَ لَا تُعَفَّرَ لِأَحَدٍ مِنْهُمْ جَبْهَةٌ دُونَكَ؛ خدایا، بدین وسیله، بر نیرو و تدبیر مسلمانان بیفزای، و شهرهایشان را استواری و دارایی شان را فزونی بخش. خاطرشان را از دشمن آسوده گردان تا به جای پیکار با وی، تو را پرستش کنند و با تو خلوت نمایند، تا مردم سراسر زمین جز تو را نپرستند و جز در برابر تو پیشانی بر خاک نسایند.

بنابراین، شناخت صحیح دشمن و پیامدهای فردی و اجتماعی حاصل از این شناخت از مؤلفه‌های امتیازبخش مرزبانی در آموزه‌های اسلامی است. حضرت علی علیه‌السلام دربارهٔ مُنذر که آدم متکبر است می‌فرماید: «ایشان لیاقت پاسداری از مرزهای کشور را ندارد و نمی‌تواند کاری را به‌انجام رساند» (نهج-البلاغه، نامه ۷۱). بنابراین، مرزبانان چه در مرزهای سرزمینی و چه در مرزهای فراسرزمینی و برای دفاع از حریم دین و مذهب در آینه آموزه اسلامی، دارای ارزش والای انسانی بوده و به‌تبع همین ارزش‌های مذکور ارزش‌بخشی به آنان و گرمی‌داشت یاد و خاطره آنان چه بعد از مرحله شهادت و چه در حین در انجام وظیفه به نوعی بر همگان لازم و ضروری است که این مضمون در کلام بزرگان دینی و الگوهای جامعه اسلامی نیز قابل مشاهده است.

بصیرت‌افزایی در مقابل دشمن از دیگر مؤلفه‌های است که از متن دعا برای ارزش‌بخشی به امور مرزبانی قابل دریافت است. «اللَّهُمَّ اغْرُ بِكُلِّ نَاحِيَةٍ مِنَ الْمُسْلِمِينَ عَلَيَّ مَنْ يَزَائِهِمْ مِنَ الْمُشْرِكِينَ، وَ أَمْدُدْهُمْ بِمَلَائِكَةٍ مِنْ عِنْدِكَ مُرَدِّفِينَ حَتَّى يَكْشِفُوهُمْ إِلَى مُنْقَطِعِ التُّرَابِ قَتْلًا فِي أَرْضِكَ وَ أَسْرًا، أَوْ يُقْرُوا بِأَنَّكَ أَنْتَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ وَحْدَكَ لَا شَرِيكَ لَكَ؛ خدایا، مسلمانان هر بخش از سرزمین اسلامی را برای جنگ با مشرکانی که در برابر آنان‌اند، برانگیز و ایشان را به صف‌های پی‌درپی فرشتگان مدد فرماید که دشمنان مشرک را تا آن‌جا که خاک زمین به‌پایان می‌رسد، با کشتن و اسیر کردن فراری دهند یا مشرکان اعتراف کنند که تویی آن خدایی که جز تو معبودی نیست، یکتایی و انباز نداری».

با توجه به زمینه‌های برون‌کلامی^۱ در جامعه امروزی، دشمن‌شناسی و بصیرت‌افزایی از دریافت‌های زیباشناسانه از واژه «دشمن» در متن دعای مرزبانان صحیفه سجّادیه است و احساس ضرورت این لازمه به‌نوعی برای همگان قابل درک است. طلب این ضرورت از خداوند برای انسان‌های مؤمن در کلام امام علیه‌السلام نیز بیان شده است. «وَ عَرَفَهُمْ مَا يَجْهَلُونَ وَ عَلَّمَهُمْ مَا لَا يَعْلَمُونَ وَ بَصَّرَهُمْ مَا لَا يُبْصِرُونَ؛ به مرزبانان آن‌چه را نمی‌شناسند، بشناسان و آنچه را نمی‌دانند، بیاموز و چشم دلشان را به آن‌چه نمی‌بینند، بینا ساز».

۲-۴. قدرت

از دیگر واژگان پرکاربرد در متن دعا، واژه «قدرت» است. واژه «قدرت» در متن دعا در معنای اولیّه خود نبوده و بر اساس نظریه «دریافت»، معنای ضمنی دیگری از این واژه قابل دریافت است؛ زیرا، با ورود متن به دستگاه پدیدارشناختی خواننده «انتظارات معینی در خواننده برانگیخته می‌شود که آن‌ها را بر متن باز می‌تاباند و امکانات چندمعنایی را به تأویل واحد که با انتظارات ایجاد شده خوانایی دارد، کاهش

داده و معنایی یگانه می‌آفریند» (آیزر و صافاریان، ۱۳۷۲: ۲۶). به عبارت دیگر، با تکرار یک واژه برآمده از کلام متکلم، خواننده با نوعی تحریک درونی و احساسی، خود را شریک معنای برداشته شده، می‌داند و بر اساس مفروضات ارتباطی^۱، ارتباطی بین شنونده و گوینده ایجاد می‌شود که این ارتباط تنگاتنگ بین و مخاطب در ایجاد مضامین غنی بی‌تأثیر نیست. تکرار واژه «قدرت» در متن با توجه به برداشت امروزی و بافت موقعیتی می‌تواند دارای پیام جنگ قدرت‌ها و ضرورت روزافزون برای قدرتمند شدن در تمامی عرصه‌ها - قدرت در کمیت، قدرت در کیفیت، قدرت معنوی، قدرت نظامی و... - از آن برداشت نمود؛ زیرا، مصادیق قُوَّة^۲ در گذر زمان متغیر است و این تغییر در مصادیق در پی تغییر مفهوم مرز و مفهوم دشمن به وجود می‌آید. طلب این قدرت از خداوند برای مرزبانان در دعای صحیفه سجّادیه مربوط به تمام عرصه‌هاست «وَ أَيْدٍ حَمَاتَهَا بِقُوَّتِكَ؛ مرزبانان را به قدرت خود مدد فرما». «وَ اعْضُدْهُمْ بِالنَّصْرِ؛ و بازویشان را قوی فرمای». از این رو، در دریافت زیبایی‌شناسانه، تکرار واژه «قدرت»، می‌تواند کانون توجه مخاطب را به سوی اهداف و معنای ثانویه بکشاند و لایه‌های پنهان معنایی در واژه را بیان نماید. «کلمات مکرر به تدریج به تناسب موضوع و اهمیت، اشعه پرواز چندی را به کانون تمرکز خود می‌خوانند» (متحدین، ۱۳۵۴: ۵۸).

۳-۴. ارزشمندی امنیت

در آموزه‌های دینی، حراست از مرزها و مراقبت از سرحدات برای جلوگیری از تردد افرادی که به هر دلیل می‌توانند به منافع مسلمانان آسیب برسانند، امری بسیار مهم و باارزش است؛ تا حدی که در روایات نقل شده، مرزبانی در ردیف عبادت‌های مهم اسلامی همچون نماز آورده شده است. شاید با توجه اهمیت مذکور، امنیت در ادوار تاریخ حکومت اسلامی بر عهده حاکم اسلامی بوده و پس از پیروزی انقلاب اسلامی، این وظیفه مهم بر عهده شخص ولی فقیه است. اشاره به این نکته در کلام حضرت علی علیه‌السلام مؤید کامل در این مسئله است. ایشان در نامه به مالک اشتر می‌فرماید: من از طریق شما «مرز کشورهای اسلامی را که در تهدید دشمن قرار دارند، حفظ می‌کنم» (نهج البلاغه، نامه ۴۶). جدای از این موارد نقلی، ذهن انسان به‌طور طبیعی، مفهوم آرامش و امنیت را بر هرج و مرج ترجیح می‌دهد و مؤلفه‌های همین اندیشه در تفکرات فلسفی - بطلان دور، بطلان تسلسل و... - آموزه-

1- communicative presumption

۲- «وَأَعِدُوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ وَآخَرِينَ مِنْ دُونِهِمْ لَا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يُوَفِّ إِلَيْكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ» (۶۰/۸).

های توحیدی دین اسلام-وجود خدای یکتا، توحیدگرایی و...- در علوم فیزیک، ادبیات، جامعه‌شناسی و... قابل مشاهده است. از این رو، برخی قائل به این نکته هستند که «هر چند اَمْنِیت ریشه در واقعیت-های عینی^۱ دارد، اما خود اساساً یک پدیده ذهنی^۲ است» (امیری، ۱۳۸۴: ۳۱۳). از این رو، اَمْنِیت مرزبانان یا هر نوع جهادگران فی سبیل الله را به عنوان پیام‌آوران اَمْنِیت مَلّی در مرزهای جغرافیایی یا اَمْنِیت دینی و مذهبی در مرزهای دینی و اعتقادی واضح و مبرهن است؛ زیرا، در نگاه ائمه علیهم‌السلام اَمْنِیت نعمتی است که در هر بُعد آن، فاعل آن-مرزبانان- قابل تحسین و تمجید است «برخی از امامان شیعه، با وجود این که چه بسا حاکمان سیاسی عصر خود را به رسمیت نمی‌شناختند؛ اما مرزبانان را به عنوان حافظان سرحدات اسلامی مورد عنایت و تفقد و دعای خویش قرار می‌دادند» (آقابابایی، ۱۳۸۹: ۱۰۴).

در ایدئولوژی اسلامی، با توجه به جهانی بودن، فرامکانی و فرازمانی بودن اهداف، امت اسلامی و مرز اسلام، یعنی تمام افراد و سرزمینی که دارای عقاید اسلام هستند؛ اگرچه در جغرافیایی فیزیکی دنیا پراکنده باشند و همین امت واحد عقیدتی- در عقیده- جامعه جهانی اسلامی و حکومت عدل را به وجود می‌آورد. از این رو «مرز جامعه اسلامی عقیده و ایمان است و اصولاً با مرزهای جغرافیایی مصطلح قابل مقایسه نیست» (هاشمی، ۱۳۷۴: ۱۱۴). در دیدگاه اسلامی، مرز جداکننده افراد یا سرزمین‌ها، نوع عقیده دینی آن‌هاست و «محور وحدت و هویت در جامعه ایران، ایمان به اسلام و وحدت مَلّی نیز بر مبنای وحدت مکتبی و دینی فرض می‌شود» (زارعی و احمدپور، ۱۳۸۵: ۱۶۰). در بیان حضرت علی علیه‌السلام نیز آمده است «مرزهای دوردست سرزمین اسلامی را در دست خود نگه دارید؛ آیا نمی‌بینید که شهرهای شما، میدان نبرد شد و خانه‌های شما هدف تیرهای دشمن قرار گرفته است؟» (نهج‌البلاغه، خطبه ۲۳۸).

در دعای امام سجّاد علیه‌السلام، آن‌جایی که در صدد نفرین برای دشمنان دین است، مرز دشمن را مرز سرزمینی قرار نداده است؛ بلکه تمام سرزمین کفر اعم از شناخته و ناشناخته را مورد خطاب قرار داده است و با مبنای مرز اعتقادی، دشمن را نفرین و لعن می‌نماید. چنین پیامی از «فضای خالی متن، شکاف موجود در متن یا به اصطلاح همان سفیدخوانی در خوانش از متن» (میرزاحسن و عظیم‌پور، ۱۳۹۳: ۲۴)، در دریافت زیبایی‌شناسانه حاصل می‌گردد که می‌تواند الگویی در دشمن‌شناسی امروز جوامع اسلامی و برای سیاستمداران کشورهای اسلامی در عرصه بین‌المللی باشد. «اللَّهُمَّ وَ اعْمَمْ بِدَلِكْ اَعْدَاءَكَ فِي اَقْطَارِ الْبِلَادِ مِنَ الْهِنْدِ وَ الرُّومِ وَ التُّرْكِ وَ الْخَزَرِ وَ الْحَبَشِ وَ التُّوبَةِ وَ الزُّنْجِ وَ السَّقَالِيَةِ وَ الدِّيَالِمَةِ وَ سَائِرِ اُمَمِ الشُّرُكِ،

1- objective

2- subjective

الَّذِينَ تَحْفَىٰ أَسْمَاؤُهُمْ وَصِفَاتُهُمْ، وَقَدْ أَحْصَيْتَهُمْ بِمَعْرِفَتِكَ، وَأَشْرَفْتَ عَلَيْهِمْ بِقُدْرَتِكَ؛ خدایا، همه دشمنان خود را در هر گوشه و کنار که هستند، چنین سرانجامی ده؛ از هند و روم و ترکستان و خزر و حبشه و نوبه و زنگبار و سرزمین سقالبه و دیالمه گرفته تا دیگر امت‌های مشرک که نام و نشان‌شان بر ما پوشیده است، حال آن‌که تو خود یکایک ایشان را می‌شناسی و با قدرت خود بر آنان احاطه داری».

هم‌چنین در مواردی که درصدد دعا برای مربانان است می‌فرماید: «اِحْرُسْ حَوَزَتَهُمْ وَ اَمْنَعْ حَوْمَتَهُمْ وَ اَلْفَ جَمْعَهُمْ وَ دَبِّرْ اَمْرَهُمْ وَ وَاثِرِ بَيْنَ مِيرِهِمْ وَ تَوَحَّدْ بِكِفَايَةِ مُؤْنِهِمْ؛ پیرامون‌شان را از نفوذ دشمن حفظ فرما. بیوند آنان را محکم ساز و خود، کارهایشان را به سامان کن و توشه‌ی آنان را پی‌درپی برسان. سنگینی‌ و وظیفه‌ مرزبانی را تو خود بر ایشان سَبِّك گردان. آنان را بر دشمنان‌شان پیروزی ده».

اندیشه‌ مبنا قرار دادن اعتقاد و عقاید برای تعیین مرز به‌جای مبنا قرار دادن خاک و سرزمین، جدای از این با ایدئولوژی اسلام و خاتم بودن پیامبر صلی‌الله‌علیه‌ و آله، اکمل بودن دین اسلام، جهانی بودن دین اسلام سازگار است؛ بلکه با اندیشه مهدویت در تفکرات شیعه نیز سازگار بوده و مرز تشکیل حکومت مهدوی در زمان ظهور حضرت ولی عصر عجل‌الله‌یک مرز فرامکانی است و در واقع، آن حکومت وعده داده شده الهی، دارای مرز بی‌مرزی است.

این اهمیّت دادن در دعای امام، گاهی با یادآوری مستقیم به مرزهای دینی آمده است و گاهی اهمیّت بخشیدن از طریق یاری نمودن به مرزبانان به هر وجه ممکن را می‌رساند. اللَّهُمَّ وَ اَيُّمَا مُسْلِمٍ خَلَفَ غَازِيًا اَوْ مُرَابِطًا فِي دَارِهِ، اَوْ تَعَاهَدَ خَالِفِيهِ فِي غَيْبَتِهِ، اَوْ اَعَانَهُ بِطَائِفَةٍ مِنْ مَالِهِ، اَوْ اَمَدَّهُ بِعِتَادٍ، اَوْ سَحَدَهُ عَلٰى جِهَادٍ، اَوْ اَتَّبَعَهُ فِي وَجْهِهِ دَعْوَةً، اَوْ رَعَى لَهُ مِنْ وُزَائِهِ حُرْمَةً، فَاجِرْ لَهُ مِثْلَ اَجْرِهِ وُزْنًا يَوْزُنُ وَ مِثْلًا بِمِثْلِ، وَ عَوْضُهُ مِنْ فِعْلِهِ عَوْضًا حَاضِرًا يَتَعَجَّلُ بِهِ نَفْعَ مَا قَدَّمَ وَ سُرُورَ مَا اَتَى بِهِ، اِلَى اَنْ يَنْتَهِيَ بِهِ الْوَقْتُ اِلَى مَا اُجْرِيَتْ لَهُ مِنْ فَضْلِكَ، وَ اَعَدَدْتَ لَهُ مِنْ كَرَامَتِكَ؛ خدایا، هر مسلمانی را که در نبودن جنگجو یا مرزبانی در سرای او کارهای زندگی‌اش را سامان می‌بخشد و بازماندگان او را سرپرستی می‌کند یا او را با بخشی از دارایی خود یاری می‌دهد یا به ساز و برگ جنگی مدد می‌رساند یا او را بر جهاد بر می‌انگیزد یا به دعای خیرش بدرقه می‌کند یا در نبودن او حرمتش را نگه می‌دارد، به او پاداشی هم‌اندازه پاداش آن جنگجو و مرزبان عطا فرما و کار او را در همین دنیا جزایی ده که با آن سود، کاری را که از این پیش کرده است و شادمانی نیکوکاری خود را به‌زودی به‌چنگ آورد و چون مدت عمرش به پایان رسد، آن بخششی که برای او پیوسته گردانده‌ای و احسانی که آماده ساخته‌ای، نصیبش گردد».

۴-۴. فرمان‌پذیری مرزبانان

در نگاه و محتوای کلام امام علیه‌السلام اطاعت‌پذیری و مطیع بودن یک وظیفه است. مفاهیم و مضامین «وظیفه» در مبانی ایدئولوژیکی اسلام با مضامین آن در مفاهیم نظری غربی متفاوت است. در اندیشه‌های غربی «وظیفه» را برای انسان با یک رویکرد صرفاً دنیامدار و در قالب بحث وظیفه‌گرایی مطرح می‌کنند؛ ولی، «وظیفه» در اندیشه‌ی اسلامی به همه‌ی جوانب عمل از نیت، منش اخلاقی عامل، صورت و ظاهر عمل، نیت و باطن عمل و... نظر دارد. اسلام نه مکتب نیت‌گرا صرف را می‌پذیرد و نه مکتب وظیفه‌گرا صرف را؛ نیت مطلوب زمانی ارزشمند است که همراه با عمل مطلوب باشد و برعکس.

جدای از مسائل فقهی و حقوقی، نظامی، عمل به این وظیفه در آموزه‌های اسلامی مورد تأکید قرار گرفته است. حضرت علی علیه‌السلام به فرماندهان نظامی می‌نویسد: «... نباید از فرمان فرماندهان سرپیچی کنید و در انجام آن‌چه صلاح است، سستی ورزید؛ زیرا، خوارترین افراد نزد من انسان کج‌رفتار است و همیشه برای رسیدن به حق تلاش کنید» (نهج‌البلاغه، نامه ۵۰). در گفتمان دعایی صحیفه نیز آمده است: «وَعَرَّفَهُمْ مَا يَجْهَلُونَ، وَ عَلَّمَهُمْ مَا لَا يَعْلَمُونَ، وَ بَصَّرَهُمْ مَا لَا يُبْصِرُونَ؛ به مرزبانان آنچه را نمی‌شناسند، بشناسان و آنچه را نمی‌دانند، بیاموز و چشم دلشان را بدانچه نمی‌بینند، بینا ساز». امام علیه‌السلام در این طلب شناخت، بصیرت‌افزایی و ولایت‌پذیری روزافزون برای مرزبانان داشته‌اند و از خداوند بر آنان طلب عافیت همه‌جانبه می‌نمایند تا دچار فتنه روزگار نشوند. «وَ أُنْسِهِمْ عِنْدَ لِقَائِهِمْ الْعَدُوَّ ذِكْرَ دُنْيَاهُمْ الْخِدَاعَةِ الْعُزُورِ، وَ امْحُ عَنْ قُلُوبِهِمْ حَطَرَاتِ الْمَالِ الْفُتُونِ؛ یاد این دنیای پر نیرنگ فریبنده را از خاطر آنان ببر و اندیشه‌ی مال‌فتنه‌انگیز را از دل‌هایشان بزدای».

البته این وظیفه فقط بر عهده مرزبانان نبوده و به نوعی یک وظیفه همگانی است که در مسئله جهاد و مرزبانی اهمیّت بیشتری دارد تا جایی که آرزوی در سرداشتن مرزبانی هم، نوعی مرزبانی نمودن است که از متن کلام امام نیز قابل دریافت است.

«اللَّهُمَّ وَ أَيُّمَا مُسْلِمٍ أَهَمَّهُ أَمْرُ الْإِسْلَامِ، وَ أَحَزَنَهُ تَحَرُّبُ أَهْلِ الشَّرْكِ عَلَيْهِمْ فَنَوَى عَزْوًا، أَوْ هَمَّ بِجِهَادٍ فَفَعَدَ بِهِ صَعْفًا، أَوْ أَبْطَأَتْ بِهِ فَاقْفَةً، أَوْ أَخْرَهُ عَنْهُ حَادِثٌ، أَوْ عَرَضَ لَهُ دُونَ إِزَادَتِهِ مَانِعٌ فَكَتَبَ اسْمَهُ فِي الْعَابِدِينَ، وَ أُوجِبَ لَهُ ثَوَابَ الْمُجَاهِدِينَ، وَ اجْعَلْهُ فِي نِظَامِ الشَّهَدَاءِ وَ الصَّالِحِينَ؛ خداایا، هر مسلمانی که دل‌نگران کار اسلام است و گرد آمدن مشرکان بر ضدّ مسلمانان او را اندوهگین می‌سازد و چون خواهش جنگ در دلش پدید آید یا عزم جهاد کند، ضعف و سستی زمین‌گیرش سازد یا تنگ‌دستی او را به درنگ

وا دارد یا رویداد دیگری عزم او را واپس انداز یا چیزی میان او و تصمیمش دیوار شود، نام او را در زُمره عبادان بنگار و او را پاداش مجاهدان ببخش و در زمره شهیدان و نیکان درآور». فرمان‌پذیری مرزبان در دریافت زیبایی‌شناسانه از متن، صرف فرمان‌پذیری نظامی نبوده بلکه، فرمان‌پذیری همه‌جانبه در مسیر وظیفه‌گرایی است.

نتیجه‌گیری

امنیت در ابعاد مختلف آن از عناصر ضروری برای رشد و پیشرفت فرد و جامعه است و در منابع دینی به آن توجه شده است. در ایدئولوژی اسلامی مرز یعنی تمام افراد و سرزمینی که دارای عقاید اسلام هستند؛ اگرچه در جغرافیایی فیزیکی دنیا پراکنده باشند. در گفتمان دینی اسلام و آموزه‌های اعتقادی آن مرزبانان یا همان «مرابطین» دارای اهمیت زیادی بوده‌اند و مرزبانی از برترین عبادات در دین اسلام به حساب آمده است که در قرآن کریم، منابع روایی و منابع فقهی ما به آن اشاره شده است. اندیشه مبنا قرار دادن اعتقاد و عقاید برای تعیین مرز به جای مبنا قرار دادن خاک و سرزمین، جدای از این با ایدئولوژی اسلام و خاتم بودن پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله، اکمل بودن دین اسلام، جهانی بودن دین اسلام سازگار است؛ بلکه با اندیشه مهدویت در تفکرات شیعه نیز سازگار بوده و مرز تشکیل حکومت مهدوی در زمان ظهور حضرت ولی عصر عجل‌الله یک مرز فرامکانی است و در واقع، آن حکومت وعده داده شده الهی، دارای مرز بی‌مرزی است.

واژگان به کار رفته در متن دعای صحیفه سجّادیه با بار معنایی لغوی یا یک واژه دعایی صرف نیست؛ بلکه شاید با توجه به افق انتظار خواننده، بافت موقعیتی و الگوی مورد نظر جامعه، می‌تواند در اغراض ثانویه و کنش منظوری، یک دستورالعمل دشمن‌شناسی، قدرتمندی و استقامت‌ورزی از آن قابل دریافت است. با توجه به زمینه‌های برون‌کلامی در جامعه امروزی، دشمن‌شناسی و توانمندی همه‌جانبه از زیباترین برداشت‌ها از واژه «دشمن» در متن صحیفه است.

از برجسته‌ترین مؤلفه‌های اهمیت بخشی به مرزبان در متن صحیفه عبارت است از: دشمن‌شناسی، قدرت داشتن معنوی، فرمان‌پذیری، وظیفه‌گرایی، فعالیت در گستره فرامکانی و نوع دوستی. با وجود مؤلفه‌های مذکور برای مرزبانان چه در مرزهای سرزمینی و چه در مرزهای فراسرزمینی ارزش بخشی به آنان و گرامی‌داشت یاد و خاطره آنان، چه بعد از مرحله شهادت و چه در حین در انجام وظیفه به نوعی بر

همگان لازم و ضروری است که این مضمون در کلام بزرگان دینی و الگوهای جامعه اسلامی نیز قابل مشاهده است.

فهرست منابع؛

- قرآن کریم (۱۳۸۵). ترجمه الاهی قمشه‌ای. چاپ بیستم، قم: نشرحافظ نوین.
- صحیفه سجّادیه. (۱۳۸۷). ترجمه الاهی قمشه‌ای. قم: نشر پیام مقدّس.
- آقابابایی. (۱۳۷۹). صحیفه سجّادیه مرکز اطلاع‌رسانی جهانی و الهی. مجلّه پاسدار اسلام، دوره ۱۹، شماره ۲۲۳.
- آیزر، ولفگانگ؛ صافاریان، روبرت. (۱۳۷۲). «فرآیند خواندن: نگرش پدیدارشناختی»، مجله کیهان‌فرهنگی، شماره ۱۰۱.
- ابن منظور، محمّد بن مکرم. (۱۴۰۵ق). لسان‌العرب. چاپ سوم، بیروت: نشر دارالفکر.
- ابی داود، سلیمان بن اشعث السجستانی الازدی. (۱۳۷۱ش). السنن، بیروت: نشر دارالجلیل.
- امیری، عبدالرضا. (۱۳۸۴). «نقش رسانه‌های جمعی در امیّت اجتماعی». مجموعه مقالات همایش امیّت اجتماعی، شماره یک، تهران: نشرگل‌پونه.
- بخاری، محمّد بن اسماعیل. (۱۳۷۱ش). جامع‌الصّحیح، المسندالمستخرج الصّحیح الامام المسلم. بیروت: نشر دارالفکر.
- برکت، بهزاد. (۱۳۹۳). «کنش خواندن و انسان‌شناسی ادبیات: تصویری از اندیشه ولفگانگ آیزر». مجله جستارهای ادبی، شماره ۱۸۴.
- برنز، اریک. (۱۳۸۴). میشل فوکو، ترجمه بابک احمدی. تهران: نشر ماهی.
- بووی، آندرو. (۱۳۸۶). زیباشناسی و ذهنیت از کانت تا نیچه. ترجمه فریبرز مجیدی، تهران: نشر فرهنگستان هنر.
- بیانی، علیقلی. (۱۳۸۵). منطق عشق عرفانی منطق نیایش. چاپ چهارم، تهران: نشر شرکت سهامی انتشار.
- حلی، محقّق. (۱۴۰۸ق). شراعی الاسلام. چاپ سوم، قم: نشر اسماعیلیان.
- دشتی، محمّد. (۱۳۸۶). ترجمه نهج‌البلاغه. چاپ هفتم، تهران: نشر زهد.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). لغت‌نامه. تهران: نشر سیروس.
- کاویانی پویا، حمید. (۱۳۹۴). «بررسی مفهوم قلمرو و اهمیّت مرز و مرزدار در دوران ماد و هخامنشی». مجلّه جستارهای تاریخی، سال ششم، شماره ۲، نشر پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمّد. (۱۳۷۶ش). مفردات الفاظ قرآن. چاپ اول، بیروت: دارالقلم.
- زارعی، بهادر؛ احمدپور، احمد. (۱۳۸۵). «سنجش دو گفتمان انقلابی و ملی در قلمرو جغرافیایی امیّت جمهوری اسلامی ایران». مجلّه پژوهش‌های جغرافیایی، شماره ۵۵.
- شفیعی کدکنی، محمّد رضا. (۱۳۸۱). ادوار شعر فارسی. تهران: نشر سخن.

- شمیسا، سیروس. (۱۳۸۸). نقد ادبی. چاپ سوم (ویرایش دوم)، تهران: نشر میرتا.
- طوسی، ابوجعفر محمدبن حسن. (۱۳۸۷ق). المبسوط فی الفقه الامامیه. چاپ سوم، تهران: المکتبه المرتضویه.
- فتوحی، محمود. (۱۳۸۵). بلاغت تصویر. تهران: نشر سخن.
- فیاض، محمد؛ شاکری، زهت. (۱۴۰۱). «بررسی دعاهاى صحیفه سجّادیه از منظر روش های متن کاوی»، دوفصلنامه دعاپژوهی دانشگاه بوعلی سینا-همدان، سال دوم، شماره سوم، صص ۷۰-۸۸.
- قرائتی، محسن. (۱۳۸۷). تفسیر نور. چاپ یازدهم، تهران: نشر مرکز فرهنگی درس های از قرآن.
- قرشی بنایی، علی اکبر. (۱۴۱۲ق). قاموس قرآن. هفت جلدی، چاپ ششم، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- عاملی، زین الدین. (۱۴۳۸ق). الروضه البهیة فی شرح اللعمه الدمشقیه. ۴ جلدی، چاپ سیزدهم، قم: نشر مجمع الفکر الاسلامی.
- مجتهدزاده، پیروز. (۱۳۷۳).، کشور و مرزها در منطقه ژئوپلیتیک خلیج فارس. ترجمه محمدرضا ملک محمدی نوری. تهران: نشر وزارت امور خارجه.
- متحدین، زاله. (۱۳۵۴). «تکرار ارزش صوتی و بلاغی آن». مجله ادبیات و علوم انسانی مشهد، سال ۱۱، شماره ۳.
- مسبوق، سیدمهدی؛ طیبی، علی رضا؛ رحیمی آذین، مرضیه. (۱۳۹۷). مقاله «خوانش ترجمه های دعای عرفه در پرتو نظریه زیبایی شناسی دریافت آیزر». مجله مطالعات ترجمه قرآن و حدیث، شماره ۹، صص ۱۶۱-۱۳۷.
- مصلح، علی اصغر. (بی تا). «نحوه پرستش انسان معاصر از خویش». نشریه دانشکده علوم انسانی، صص ۱۵۲-۱۴۱.
- موسوی خمینی، روح الله. (۱۳۷۸). صحیفه امام، بیست و سه جلدی. قم: مؤسسه نشر و تنظیم آثار امام خمینی (ره).
- میرزاحسن، فهیمه؛ عظیم پور تبریزی، پوپک. (۱۳۹۴). «خوانش عروسک های نمایشی بر اساس نظریه زیبایی شناسی دریافت آیزر». مجله نامه هنرهای نمایشی و موسیقی، شماره ۱۰.
- هاشمی، سیدمحمد. (۱۳۷۴). حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران. تهران: نشر دانشگاه شهید بهشتی.
- نامور مطلق، بهمن. (۱۳۸۷). «یاثوس و آیزر: نظریه دریافت». نشریه پژوهش نامه فرهنگستان هنر، شماره ۱۱، صص ۱۱۰-۹۳.
- نجاتی حسینی، سید محمود. (۱۳۹۲). «دعا، یک گنش اجتماعی-دینی موثر، مستمر و فراگیر». مجله مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، دوره دوم، شماره ۱، پیاپی ۵.
- نجاتی حسینی، سیدمحمود. (۱۴۰۰). «تفاوت دعا با نیایش و ذکر» مشرق، کد خبر ۱۲۱۸۰۲۹
- یوسفی، غلامحسین. (۱۳۵۷). موسیقی کلمات در شعر فردوسی، مجله دانشکده ادبیات فردوسی مشهد، ش ۲.